

JUGOSLAVIJA KAO MESTO NORMALNOG ŽIVOTA: SEĆANJA OBIČNIH LJUDI U SRBIJI

Yugoslavia as a Place for Living a Normal Life: Memories of Ordinary People in Serbia

ABSTRACT *The text reconstructs the representation of life in socialist Yugoslavia, as depicted by ordinary people in Serbia today, on the basis of empirical data collected through focus group interviews. It is shown that this representation is consistent with findings of several studies of Yugonostalgia. What is lamented is material prosperity, social security, chances for employment, free health care and education, but also, as singled out in the analysis, a kind of moral universe in which it was possible to act as autonomous moral agents but which was lost at the beginning of the 1990s. This entire cluster of features is condensed in the label of „normal life“ that Serbian citizens feel they are still denied. The paper closes with a discussion of action and political potentials of Yugonostalgia.*

KEY WORDS *Yugoslavia, socialism, Yugonostalgia, memory, normal life*

APSTRAKT *U ovom tekstu se rekonstruiše slika života u socijalističkoj Jugoslaviji kakvu opisuju obični ljudi u Srbiji danas, a na osnovu empirijskih podataka prikupljenih fokusgrupnim intervjuima. Pokazuje se da je ta slika saglasna s nalazima brojnih drugih studija jugonostalgije: žali se za materijalnim blagostanjem, socijalnom sigurnošću, prilikama za zaposlenje, besplatnim zdravstvom i obrazovanjem, ali takođe – što se u analizi posebno naglašava – i za jednim moralnim univerzumom u kojem su ljudi mogli da deluju kao autonomni moralni subjekti, a koji je, smatra se, izgubljen početkom devedesetih. Čitav ovaj kompleks karakteristika sažima se u odrednicu „normalnog života“ koji građani Srbije osećaju da im je još uvek uskraćen. Tekst se zaključuje razmatranjem delatnih i političkih potencijala jugonostalgije.*

KLJUČNE REČI *Jugoslavija, socijalizam, jugonostalgija, sećanje, normalan život*

Dvadeset godina posle svog nestanka, Jugoslavija i dalje živi u sećanjima svojih nekadašnjih žitelja. U svim bivšim republikama, uopšteno govoreći, slika socijalističke, „Titove“ Jugoslavije pozitivnija je kod običnih ljudi no u zvaničnim, „državnim“ videnjima. Razlike koje se javljaju među nacionalnim sredinama mogu se povezati s odgovorom na pitanje koliko je, u pojedinoj zemlji-naslednici, društvena transformacija posle 1991. bila uspešna, okrenuta budućnosti i obeležena raspoznatljivim koracima napredovanja, a i kako je u svemu tome prošao običan

¹ ispasic@f.bg.ac.rs

čovjek. Srbija spada među ona postjugoslovenska društva gde o toku „tranzicije“ malo ko ima dobro mišljenje, a većina se socijalističke Jugoslavije seća u izrazito pohvalnom tonu, s osećanjem gubitka i nostalgije.

Tema nostalgije doživljava svojevrsnu renesansu u savremenoj teorijskoj i društvenonaučnoj literaturi (v. npr. Bojm 2005), naročito u postsocijalističkom kontekstu (Bak-Mors 2005; Subotić 2009; Bartmanski 2011; Todorova and Gille eds. 2010). Njena postjugoslovenska inačica je dodatno zanimljiva zbog specifičnosti i jugoslovenskog socijalizma i načina na koji je on nestao, kroz rat i raspad zemlje. Pod oznakama „jugonostalgija“, „titostalgija“, „sećanje na titoizam“ ili „jugoslovensko nasleđe“, reminiscencije na život u socijalističkoj Jugoslaviji bile su predmet brojnih akademskih razmatranja u poslednjih nekoliko godina (Jansen 2005, 2009, 2012; Marković 2007; Volčič 2007; Palmberger 2008; Đerić /ur/ 2009; Velikonja 2010; Kuljić 2011; Petrović 2012). Slična istraživačka orijentacija otelovljuje se i u, takođe učestalim, retrospektivnim ispitivanjima svakodnevnog života i popularne kulture u jugoslovenskom socijalizmu, te njihovih današnjih refleksa (između ostalih, Čale-Feldman i Prica /ur./ 2006; Senjković 2008; Luthar and Pušnik /eds./ 2010; Prica i Škokić /ur./ 2011; Dimitrijević 2012; Erdei 2012). Uza svu raznolikost istraživačkih predmeta i teorijskih naglasaka, sve savremene obrade motiva nostalgije vezuje jedna zajednička nit, koja ih obeležava kao simptome jedne nove intelektualne atmosfere i razlikuje od starijih, izrazito kritičkih i, ako se tako može reći, „modernističkih“ analiza ovog fenomena. Noviji pristupi, naime, polaze od teze da se nostalgija ne može svesti samo na okrenutost prošlosti i čežnju za nepovratno izgubljenim već uvek kazuje i nešto o stavu prema sadašnjici i mogućim vizijama budućnosti. Na taj način, nostalgija postaje potencijalno produktivna, služeći, na primer, kao oslonac razvoju kritičke svesti i strategijama protivljenja *statusu quo*. U heurističkom pogledu, nostalgija obezbeđuje istraživaču neku vrstu prozora kroz koji se vidi jaz između proklamovanog postsocijalističkog raja i stvarnog iskustva građana u „tranzicijskim“ društvima.

Predmet ovoga teksta jeste slika socijalističke Jugoslavije, kako o njoj govore obični ljudi u Srbiji danas, rekonstruisana iz diskursa sećanja iznetih u sklopu jednog istraživanja koje je isprva imalo drugačiji tematski fokus. Ako sledimo Kuljićevo (2011: 235) razlikovanje tri relevantna nivoa na koja je razapeto pamćenje titoizma – političku upotrebu prošlosti, njenu naučnu analizu, te sećanja običnog čoveka, ovde će biti reči samo o ovom poslednjem. Analiza će se zasnivati na empirijskim podacima prikupljenim u okviru projekta „Socijalni i kulturni kapital u Srbiji“,² koji je ispitivao količinu, vrednost i legitimaciju različitih vrsta kapitala

² Centar za empirijske studije kulture jugoistočne Evrope, Niš, u okviru Regional Research Promotion Programme in the Western Balkans (RRPP) Univerziteta u Friburu. Glavni rezultati mogu se naći u kolektivnoj monografiji: Cvetičanin (ed.) 2012. Sekundarna analiza podataka izložena u ovom tekstu ostvarena je kao rad na projektu “Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta” (br. 179049) Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete i

kojima raspolažu pojedinci i društvene grupe u današnjem srpskom društvu, a teorijski se oslanjao na pristupe Pjera Burdijea (Bourdieu 1979, 1997) i Mišel Lamon (Lamont 1992). Istraživanje je uključivalo kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih metoda, a u ovom tekstu biće korišćena samo građa dobijena fokusgrupnim intervjuima.³

Valja naglasiti da se ni Jugoslavija ni socijalizam nisu ubrajali među eksplicitne teme istraživanja: istraživačka pitanja, kao i njihova operacionalizacija kroz upitnike i protokole, nisu imala za cilj da rekonstruišu sliku prošlosti i iskustava ispitanika sa životom u „onom nekadašnjem“ društvenopolitičkom sistemu. Ova se tema nametnula sama od sebe, tokom diskusija na fokus-grupama. U tom smislu je i ovde izložena sekundarna analiza empirijske evidencije, već na drugom mestu protumačene u svetlu primarnih istraživačkih zadataka (Spasić and Birešev 2012a), odgovor na imperativ koji je proistekao iz samih podataka.

Da bi se nalazi koji slede adekvatno razumeli, neophodno je u kratkim crtama objasniti istraživački okvir u kojem su se javili. Tema izvornog projekta bile su društvene klasifikacije: kako se percipiraju obeležja društvenih grupa i granice među njima, kako se definiše „mi“ i „oni“; koji se kriterijumi koriste prilikom rangiranja pojedinaca i grupa; koliko su diskursi statusnog diferenciranja jasno artikulirani i dosledni.⁴ Nasuprot očekivanjima da će, kao i u ranijim studijama klasifikacija, glavne linije podele među društvenim grupama biti one sociološke naravi (materijalni status, obrazovanje, etnička pripadnost, društveno poreklo, urbanost/ruralnost itd), ovi kriterijumi imali su malu ulogu u diskursima iznedrenim tokom fokusgrupnih diskusija. Dapače, ispitanici su ih rado negirali kao merila koja oni sami koriste prilikom izbora svojih prijatelja i poznanika. Umesto toga, preovlašivali su sudovi zasnovani na individualnim, psihološkim i subjektivnim kriterijumima, a ocene ljudi i praksi iskazivane su moralnim i moralizatorskim rečnikom. Tako su i „mi“ i „oni“, odnosno, i „meni bliski ljudi“ kao i društveni Drugi, opisivani prevashodno u moralnim kategorijama: na jednoj strani su bili oni poštteni, dosledni, ispravni, iskreni, otvoreni, topli, a na drugoj pohlepni, dvolični, bezosećajni, površni, beskičmenjaci, prodane duše.

nauke Republike Srbije. Zahvaljujem kolegi Jovi Bakiću na korisnim sugestijama pri izradi konačne verzije teksta.

³ Fokus grupe organizovane su u proleće 2011. godine u 4 grada (Novi Sad, Beograd, Novi Pazar, Niš), po 2 u svakom od njih – jedna sa visokom ili višom školskom spremom, a druga sa srednjim ili nižim obrazovanjem. Učesnika je bilo ukupno 57 (29 muškaraca i 28 žena), različite starosti, zanimanja i porodičnog statusa.

⁴ Protokol za vođenje grupnih intervjuja obuhvatao je sledeća glavna pitanja: 1) Šta je danas na ceni u Srbiji? Šta bi po Vašem mišljenju trebalo da se ceni? 2) Kome je danas dobro? Šta je recept za uspeh u Srbiji? Šta nikad ne biste radili da ostvarite svoje ciljeve? 3) Kakve ljude vidite kao slične sebi, i zašto? S kime se nikada ne biste družili? 4) Kako danas i ovde treba vaspitavati decu, čemu ih treba naučiti? 5) Šta bi priključenje EU donelo životu običnih ljudi u Srbiji? O metodološkim aspektima, kao i o opštem teorijskom okviru, više u: Spasić and Birešev (2012a).

Sećanja na bivšu Jugoslaviju, kao što je naznačeno, nisu namerno uvedena kao tema za raspravu. Ona su ponekad nenamerno izazivana potpitanjima koja su pozivala učesnike da porede sadašnje stanje u Srbiji sa nekom drugom sredinom ili nekim, po njihovom mišljenju, idealnim stanjem („Kako bi trebalo da bude?“). Ipak, ni tada moderatori nisu izričito nudili socijalističku prošlost kao model za poređenje – to su uvek činili sami učesnici. Štaviše, kad bi jedan od njih pomenuo „ono što je nekad bilo“ kao normativnu instancu, kao ono *bolje* prema kojem treba meriti ovo što se danas ima, ostali bi to spremno prihvatili i diskusija se često preusmeravala u tom pravcu. „Diskusija“ možda i nije najbolja reč, jer je oko tog pitanja saglasnosti bilo mnogo više nego spora.

Svakako, fokus grupe kao metodološki postupak ne mogu pretendovati na reprezentativnost u uobičajenom sociološkom smislu, niti im je to cilj; njihova je svrha prikupljanje što šire i raznovrsnije lepeze mišljenja i, kroz slobodnu diskusiju, kristalisanje određenih diskurzivnih „toposa“ koji se pokazuju kao bitni orijentiri za učesnike, bilo kao tačke slaganja ili uzajamnog protivljenja. Kao takve, one upućuju na trenutno važeći „duh vremena“ i norme konverzacione pristojnosti u jednom društvu, u situacijama kada se međusobni neznanci nađu zajedno i treba da o nečemu pričaju. U našem slučaju, ova vrsta građe kazuje nam šta je, u današnjoj Srbiji, uobičajeno i opšteprihvatljivo govoriti o iskustvu življenja u Jugoslaviji pre 1990. Treba imati na umu da se ovde ne bavimo *objektivnim* karakteristikama istorijskih perioda, društvenih poredaka ili političkih događaja o kojima je reč, već načinom na koji su o tome govorili naši ispitanici. Dakle, u ovom tekstu prikazuju se diskurzivne (re)konstrukcije života u socijalističkoj Jugoslaviji, onako kako su se one pojavile u konkretnim govornim događajima koji sačinjavaju empirijsku evidenciju. Pri tom, kao i uvek u ovoj vrsti analize, neće biti važno samo šta se kaže već i *kako* se kaže – kojim rečima, kojim tonom, na kojoj tački grupne diskusije, na podstrek kog moderatorovog pitanja, te uz kakvu reakciju sagovornika u grupi. U prvom planu biće iskazi koji su izneti tonom podrazumevanja i samoočiglednosti, koji su naišli na, glasno ili implicitno, odobravanje ostatka grupe, i/ili koji su smesta prihvaćeni tako što su kanalisali dalji tok razgovora. Takvi iskazi, koji ne nailaze na otpor ili osporavanje, mogu se smatrati najtipičnijima i najprihvaćenijima na nivou, ako se tako može reći, „diskurzivnog zdravog razuma“ sadašnjeg trenutka našeg društva. Ono što najglatkije prođe u razgovoru sa neznancima s kojima vas je, nakratko, spojio slučaj, označava prag kolektivne prihvatljivosti, onoga što „svi znaju“. Na taj način pojedinačni iskazi prestaju da budu tek individualna mišljenja koja nikoga ne obavezuju. Oni se, naprotiv, slivaju u neku vrstu kolektivne dokse, kojoj nije lako odupreti se. U tekstu će se ovo pokazivati putem doslovnih citata iz fokusgrupnih intervjuva, sa naznakama neposrednog govornog konteksta tamo gde je to neophodno. Takođe će biti navedeni malobrojni trenuci neslaganja, kada su se učesnička mišljenja razilazila i stupala u otvorenu debatu.

Slika koja se pomalja iz ovako obrađene građe – i to je jedan razlog više da se tvrdi kako nije reč o slučajnim nalazima uslovljenim istraživačkom kontingencijom

– u svim svojim bitnim crtama saglasna je sa zaključcima brojnih drugih socioloških i antropoloških studija. SFRJ, naime, i dan-danas funkcioniše za obične ljude kao *model normalnog života*. Dvadeset godina posle pokretanja „promena“, stvari stoje tako, jer period preobražaja nije iznedrio nikakav novi, alterantivni uzor, ideal kojem građani smatraju da treba i vredi težiti.

„Ovih dvadeset godina“ vs. „nekada“

Prvo zapažanje za koje analizirana građa daje osnova jeste da se glavna tačka preloma u najnovijoj istoriji srpskog društva i dalje smešta u 1990-91, a ne u neku kasniju godinu. Uprkos obilju dramatičnih događaja koji su usledili u međuvremenu, taj momenat i dalje deluje kao najpresudniji, kao prekid koji najjasnije deli „staro“ i „novo“. On u sebi sažima opšti slom dotadašnjih okvira za život običnog čoveka: raspad zemlje, ratove i početak nestanka društvenopolitičkog sistema u kojem su odrasli. O trajnom značaju te tačke prekida svedoči rutinsko pominjanje „ovih dvadeset godina“, i to kao jedne celine, a koja se očigledno razlikuje od „onog nekada“:

Dvadeset je godina ovde haosa, i ludilo je.

...neke stvari koje mi nemamo, i ne možemo imati, jer je ova zemlja propala za 20 godina.

Mi smo zatečeni ovom situacijom koja traje poslednjih dvadesetak godina.

Štaviše, razlikuje se, skoro bez izuzetka u opisima naših ispitanika, u negativnom smislu, kao neprekinuto razdoblje nestabilnosti, zlosrećnih sticaja, loših odluka i razvojnih ćorsokaka. Tek jednom ili dvaput se desilo da neki učesnik pomene 2000. godinu kao referentnu, ali i to kao priliku kada su nade bile probuđene, samo da bi uskoro ponovo bile razvejane. Činjenica da se uklanjanje Miloševića s vlasti, sa svim onim kolektivnim entuzijazmom koji ga je pratio, više ne prikazuje – makar u ovoj vrsti diskursa – kao događaj koji je neosporno doneo nešto kvalitativno novo, mnogo govori o tome kako se tok i ishod obećanog postpetooktobarskog preobražaja doživljavaju. Normalnost nas je napustila 1990, a na njeno mesto stupila je „ova situacija“ (Jansen 2005), „Veliki pad“ (Simić 2010) ili „nenormalnost“ (Greenberg 2011). Sve promene kroz koje je društvo tokom tih godina prošlo, uprkos svojoj uzburkanosti, nisu, za običnog čoveka, ovu činjenicu izmenile. I dalje život kao da visi u neodređenoj privremenosti, u iščekivanju neke, još uvek nedefinisane buduće normalizacije.⁵

⁵ Up. Jansen (2012), čiji bosanski sagovornici na gotovo identičan način odbijaju da svoj sadašnji život, koji je nesumnjivo već postao „uobičajen“ (nasuprot vanrednosti ratnog stanja), nazovu ujedno i „normalnim“: i dalje je to „Dejton“, posleratno, abnormalno, a etiketa normalnosti je rezervisana za ono od „pre rata“, dakle, SFRJ. Ova paralela je utoliko upadljivija što je iskustvo Srbije u ratu devedesetih, iako teško, sa međunarodnim sankcijama, bombardovanjem i velikim brojem izbeglica, ipak neuporedivo sa traumama BiH.

Takođe je važno što se prelom smešten u 1990-91. opaža ne samo kao politički i socijalan, već i kao kulturni i moralan: umesto onoga što je nekada bilo, nastupilo je nepoštenje, grabež, propadanje vrednosti, opšti sunovrat. Utoliko je nekadašnja „normalnost“ u bitnom smislu i jedna *etička* forma života. Ovo postaje posebno važno u svetlu malopre opisane snažne moralizacije diskursa o društvenom statusu, klasifikacijama i vrednovanju kod naših ispitanika. Ako etika izbija u prvi plan kao polazište za procenu opšteg društvenog stanja u Srbiji danas, koje se prosuđuje kao izuzetno loše, a ono „što je nekada bilo“ spontano se pojavljuje kao jedini konkretizovani normativni model („kako bi trebalo da bude“ nasuprot „kako jeste“), onda to „što je nekada bilo“ dobija nesrazmernu težinu i daleko prevazilazi puke lične uspomene i sentimentalne priče o izgubljenoj mladosti.

Nekad je neko imao para, ali se ponašao normalno. A sad su ljudi se obogatili mnogo brzo, dosta na prevaru.... Uvek je bilo bogatih, i manje bogatih. Ali su ljudi poštovali druge ljude, nezavisno da li ste crn ili plav ili beo, da li imate para. E, toga sada nema.

Ono što je nekad bilo sramota, danas se mladi time ponose.

Od početka devedesetih godina sve je devalviralo.

Prosvetni radnik nikad nije imao dobru platu, ali je imao autoritet. ... To što ljudi danas kupuju za pare, to on je imao svojim dostojanstvom i svojim radom.

Policajac je bio cenjen. Učitelj je bio cenjen. Slušajte da vam kažem, ja ne bih smeo da budem sad profesor. Ne bih smeo da budem policajac.

Uslovi u kojima živimo ... naterali su narod da izgubi osećaj za te prave ljudske vrednosti. Pa sad imate: strah, nepoštenje, laža, politikantstvo, demagogija. Sve to što je negativno je u poslednjih dvadeset godina isplivalo na površinu. Onaj čovek što je u Sjenici našao pare, pa vratio: to je sada vest. A pre dvadesetak godina, to je bilo normalno.

Moralna nizbrdica ujedno znači i kulturno propadanje, tako da ono što je nekada važno za neospornu vrednost danas gubi značaj:

Mi smo za 20 godina prošli kroz ratove, i to je bilo izdizanje društvenog taloga na vrh, sprega politike i kriminala, i ono, najnižih oblika 'kulture', iz drumskih kafana što je izašla...

Mislim da je danas vaspitavanje dece mnogo teže nego što je bilo kad smo mi bili deca. Danas ne postoji neki vrednosni sistem u kojem će tvoje dete da se orijentiše, da mu kažeš, e, to je bitno.

Sada je instant uspeh jako prisutan. Sve što jako puno rada treba uložiti, kao umetnost ili sport, jako malo dece to radi. Nekada, u moje vreme, bilo je to davno, svako se mogao baviti sportom. Tenis nije bio sport izabranih. Ja sam veslanje trenirala, bila sam prvak države. Trenirala sam kao sionja. Ali dinara nisam trebala da dam za to.

Ja se slažem da se zadnjih dvadeset godina više ceni kriminal. Muškoj omladini su uzor kriminalci, a devojkama one pevačice sa „Granda“, „Idoli“ i slično.

Sve ovo, naravno, ne znači da se i u ovom materijalu ne javlja ono što je najčešće i najupadljivije u svim nostalgичnim prizivanjima SFRJ: dobar životni standard, mogućnost zaposlenja i zarade, sigurnost posla:

I Titovo vreme pamtim. Bilo je plate, i prekovremeno. I moglo je da se radi. ... A sad, kaže meni stariji sin, „čale, nađi mi neki pos'o.“ Šta da mu nađem, recite? Tamo ste imali pos'o. Imali ste sigurnost. (druga učesnica tiho dobacuje: Jeste.)

Ja sam počela da radim '84. Od prve plate sam kupila roditeljima televizor. I kupila sam cipele, talijanske su bile. Celi mesec imala za džeparac. Svakome nešto kupila. Kad bi se vratilo to vreme, možda. Onda bi bilo dobro.

(moderator: Šta bi trebalo da imate, pa da kažete da vam je dobro?) Da imam posao i platu i da od te plate mogu porodicu da izdržavam. Kao što je nekada bilo: državni posao, plata, i na svakih nekoliko plata dodatak.

Neodvojivo od čisto materijalnog aspekta pominju se i zaštita radnika i očuvanje njegovog dostojanstva u nekadašnjem sistemu, za razliku od danas:

... A pre ste imali i sindikat, i pomoć...

Kad je moj otac radio, tad je imalo poštovanje prema tom radniku. A sad, baš ga [poslodavca] briga.

Nemoćnost je strašna stvar. Kad recimo šef, uradi nešto, a vi ne možete ništa. Nekad je to bio Radnički savet. Sad je taj sindikat, ali on ne radi svoj posao kako treba.

Ovo je sad sve pljačka, nas, radnika. Ti si tu samo da radiš. Nemaš nikakav oslonac kako bi nastavio dalje. Trebalo bi da postoji sigurnost. Ako je neko mukotrpnim radom došao do neke pozicije, da mu to ostane.

Nekad je sindikat stajao iza svakog radnika. A sad, ko je u sindikatu, taj je još veći lopov.

Interesantno, upravo u kontekstu materijalnog standarda, tog naizgled najneproblematičnijeg aspekta reminiscencija na SFRJ, došlo je do praktično jedinog verbalnog okršaja među našim učesnicima. U jednoj od niških grupa mišljenja su sučelili gospodin D i gospođa M, inače istih (četrdesetih) godina i sasvim sličnih socioloških profila:

D: Ali kad pogledamo tada i sada kako se živi, ne možete da kažete da je tada bio veći luksuz. Znači, bolje se živi.

M: Kad se bolje živi?? Sada?!

D: Sad se bolje živi, naravno.

M: U kom smislu??

D: Gospođo, pa ja ne znam kako ste vi živeli tada. Ali ja, eto, moj otac je pukovnik u penziji, ja sam oficirsko dete. Mi smo pošteno živeli od jedne

plate, i nikad mi nismo mogli da do prvog doteramo s tom jednom platom. Iako je on bio oficir u komandi grada. Ali je bio pošten čovek, i ja sam se tako vaspitavao, u tom duhu. I mi smo živeli od jedne plate. I mi smo živeli od 1. do 1., kao što živimo i sad. Danas plate budu i po 2000, 2500 maraka.

M: Pa ja sam imala od 700 do 900, 1000 maraka.

D: Jeste da su se pravile vikendice i takve stvari...

M: Ja nisam dobila ni vikendicu ni stan ni ništa. Plate nisu bile ni velike ni male, ali jedna četvoročlana porodica mogla od toga da živi. ... I ja sam oficirsko dete. S tim što je moj otac vrlo rano otišao u invalidsku penziju, pa mu je još manje smo imali primanja. Pa sam ja bila upućena da od 12. godine zarađujem za sebe. U srednjoj školi sam radila, jedna smena rad, jedna smena škola. Ali sam bila zadovoljna.

D: Ali ja mislim da je sve otišlo malo više napred.

M: U kom smislu napred?

Na ovaj „slučaj“ i njegovu analitičku upotrebljivost još ću se vratiti. Sada valja izložiti i preostale sadržinske odrednice reminiscencija na život u socijalističkoj Jugoslaviji. Jedan važan momenat mogao bi se definisati kao „aktivno menjanje stvarnosti“ - nekadašnji poredak se opisuje kao sposoban da organizuje ljude i nađe način da se ljudska energija kanališe u produktivne, korisne ciljeve:

Ako je ovaj narod mogao od '45. naovamo, na radnim akcijama, onim drvenim kolicima i lopatama, da pravimo puteve, da izgrađujemo, što ne bismo mogli i sada.

U Srbiji sve propada, sve je nesređeno. Gde su radne akcije? Ja mislim da je to bilo nešto mnogo dobro. Ne bi im palo na pamet, kad bi rmbali celi dan, ni da piju, ni da se drogiraju.

U tom pogledu kao i u drugima, politički monizam nije ništa smetao; nasuprot onome što bi se možda očekivalo, pogotovo ako bi se pristupalo iz perspektive zapadnih viđenja realnog socijalizma oblikovanih teorijom o totalitarizmu, ispitanici nisu ni u jednom trenutku pomenuli političku represiju ili neki drugi oblik neslobode kao obeležja života u SFRJ. Naprotiv, i paradoksalno, ako se o tome nešto govorilo, tvrdilo se da je politika tada bila *bolja* i da je manje uticala na život ljudi nego danas, u doba pluralizma i demokratije – koja se onda, ne iznenađujuće, označava kao „nazovi-demokratija“:

Ja sam se desetak godina profesionalno bavio politikom. Mnogi danas kažu, bio je zaveden, pa ovo, pa ono. Nije bilo tako. Tada su bili određeni kriterijumi, određeni programi, tačno se znalo koje su vrednosti do kojih se držalo ... To što se sada zove politika, to nema ni P od politike.

A kad govorimo o radnim akcijama, danas nam je takva svest da niko ne razmišlja o stvarima od nekog opšteg interesa. Svi gledaju da se dokopaju moći, sila je glavna vrednost, dal' je ekonomska moć, ili neka druga. I mladi su se angažovali u strankama samo da bi, gledaju to kao samo kao put da dođu do neke koristi.

Da napravim jednu paralelu između onoga što je bilo pre, kad sam ja studirao i fakultet završavao, pre 30, 35 godina, i sad. Onda smo mi imali tačno određene vrednosti, bez obzira što nije bilo demokratije, nije bilo višepartijskog sistema, ali znalo se. Jeste, oni koji su bili u Partiji brže su napredovali, ali i oni koji nisu bili u Partiji isto su mogli da dođu na visoka mesta. Na primer, u firmi u kojoj sam ja radio. To je bila dobra firma, putovalo se po celom svetu. Od mojih direktora, možda su dva ili tri bili članovi Saveza komunista. Oni koji su bili partijski direktori, njih je komitet birao. Ovi, ostali direktori, dolazili su na ta mesta svojim radom, svojim poznavanjem jezika, materije, spoljne trgovine. Cenio se rad, sposobnost. Šada, devedesetih godina se to totalno poremetilo... ..Tako da ja mislim da smo možda prerano ušli, nismo se dobro pripremili za ovu nazovi demokratiju.

Stara vremena su, takođe, bila vremena znatno veće topline i bliskosti među ljudima, veće druželjubivosti i zajedništva. Rastuće socijalne nejednakosti, prouzrokovane kapitalizmom i pratećim raslojavanjem, dovele su do međusobnog otuđivanja:

Malo više druženja među ljudima kad bi bilo. Kao da smo se svi odrodili, i rodbina, i kolege...

U vreme te inflacije, kad ja mislim da je počelo da se raspada to druženje, jer ranije, ja se sećam, mi smo išli kod komšija, oni su dolazili kod nas. Onda je došlo vreme nestašice, gde je jedan komšija bio ljubomoran na drugog, što ovaj ima, a on nema, i obrnuto, i dolazilo je do konflikata.

Sad postoje razlike. Ljudi su se opasali velikim zidovima, i sad kad vidiš komšiju, ti, ono, prezaš od takvih likova, od velikih kerova, kamera...

Ja sam iz tog nekog vremena. Ja kao da kasnim, i bez obzira na godine, kao da nisam za ovaj svet. Ne mogu da se snađem u ovom novom vremenu. I meni je ovih ljudi, i tih mladih, što se snalaze, meni je njih jako žao. Jer oni ne znaju da se družu.

Danas roditelji neće ni da priznaju da njihovo dete u nečemu nije u pravu. Ne smeš ni da mu kažeš, ljute se. Ranije su se komšije više družile, i samim tim jedan drugom su pomagali oko dece, da pričuvalu, da pokažu domaći.

Sve ove karakteristike jugoslovenske i socijalističke prošlosti, prema slici koju ocrtavaju naši ispitanici, čine da se u govoru o njoj oseća snažan ton nostalgije i čežnje za nekom vrstom izgubljenog raja:

Ja sam '62. godište. Ja sam bio Titov vojnik, što se kaže. I s time se ponosim. I živeo sam u tom vremenu, što je bilo..... (druga učesnica: Što je bilo baš lepo.)

Ima jedan vic o tome. Otišao čovek u Švajcarsku pa se vratio, i pitaju ga, kako je tamo. On kaže, lepo, ali Švajcarci su 20 godina iza nas. Kako to? Pa kod njih je još uvek dobro!

U vezi sa odnosom prema prošlosti kao modelu došlo je do kratke razmene na jednoj od fokus grupa:

Uč.1: Pitate, kako bi trebalo da bude? To su neke sedamdesete, osamdesete godine, kad sam ja živela. Ljudi su mogli da prežive, mogli su da se školuju, da ne kažem besplatno, čak u to vreme i postdiplomske studije su se vrlo malo plaćale. Znači, prema tvojoj volji. Hoćeš osnovnu, srednju, fakultet, hoćeš da se baviš naučnim radom, sve je bilo maltene na tanjiru.

Uč.2: Ha, sedamdesete. Pa ne može to da se vrati nikada, gospođo!

Moderator: Mi sad pričamo kako bi trebalo da bude, a da li bi to moglo ili ne, to je drugo pitanje. Znači, po vama bi trebalo da bude kao što je bilo 70ih i 80ih?

Uč.1: Pa, ovaj, da.

Iz citirane sekvence može se videti kako se nostalgija za izgubljenom boljom prošlošću prepliće, u nekoj vrsti nelagode, sa svešću da je ona zaista zauvek izgubljena. Zapravo se i ne traži „povratak“ u prošlost, nego se jednostavno ne zna ni za šta bolje od te i takve prošlosti.

Paralele

Sadržaj sećanja na život u Jugoslaviji ovde je istovetan kao u drugim istraživanjima „jugonostalgije“, „titostalgije“ i drugih formi sećanja u kojima se „nekada“ ocrtava u oštrom kontrastu spram „sada“. Nekadašnji život retrospektivno se opisuje kao obeležen, pre svega, materijalnim blagostanjem i sigurnošću posla; širokom i jednakom dostupnošću egzistencijalno važnih usluga, koje se danas komercijalizuju i raslojavaju (zdravstvena zaštita, obrazovanje); zatim, osobenim kvalitetom međuljudskih odnosa; i napokon, opštom stabilnošću – predvidljivošću i pouzdanošću okvira unutar kojih su pojedinci vodili sopstveni život i mogli da ga planiraju. Izvesna razlika u srazmernom značaju pojedinih elemenata ogleđa se u tome što se u ovoj građi, kao što je već rečeno, posebno važnom pokazuje moralna dimenzija – Jugoslavija i „ono vreme“ su mesto etičkog života, života u skladu s normama humanosti i ljudskog dostojanstva. S druge strane, aspekt kosmopolitizma (međuetnički sklad unutar zemlje i otvorenost prema svetu izvan nje), koji je dobio istaknuto mesto u nekim drugim studijama (npr. Simić 2010; Jansen 2005, 2009; Greenberg 2011; Kuljić 2011), ovde se pojavljuje samo marginalno. No, svedjedno kakvi su relativni naglasci pojedinačnih rekonstrukcija, predstave koja se dobijaju upadljivo su konzistentne. Nostalglični narativi, takođe, uvek funkcionišu na sličan način – kao govor o prošlosti, ali i kritika sadašnjeg trenutka: „To nije samo *Ne!* sadašnjosti, već i – a možda čak pre svega – afirmacija onih prošlih, sada zapostavljenih vrednosti, kao što su socijalna pravda, zajedničko vlasništvo, zdravstvena i socijalna sigurnost, solidarnost u društvu, povezivanje naroda itd.“ (Velikonja 2010: 150).

U svemu tome postoji i jedan dodatni momenat, moglo bi se reći neobičan za pojavu nostalgije, onako kako se ona standardno shvata. Naime, ako bi prva asocijacija na (uopšteni) pojam nostalgije, kao okrenutosti „starome“, mogla da bude

konzervativno davanje prednosti tradiciji nauštrb promene, u jugoslovenskom slučaju situacija je bezmalo obrnuta. Kao što zapažaju praktično svi proučavaoci jugonostalgije, ona je manje žaljenje za nekom konkretnom, realnom prošlom sadašnjicom, za određenim sadržajima institucionalnog, pa i svakodnevnog života u SFRJ, a više žaljenje za *nadom*, za idejom budućnosti, za stalnim napretkom i poboljšanjem koji je bio ugrađen u temelje samorazumevanja tog oblika kolektivnog života. Socijalistička Jugoslavija je bila postavljena kao većito nedovršeni projekt, kao „specijalan“ slučaj u globalnim razmerama, kao nešto što već jeste bolje od svega ostalog, a teži neprestano još boljem; kako bi se danas to pomodno reklo, *the sky was the limit*, za samoidentitet SFRJ. To što je progres bio u znatnoj meri ideološki projektovan a ne realan nije presudno za čitavu stvar; bitan je kontrast prema praznoj, depresivnoj sadašnjici, koja se gotovo univerzalno doživljava kao lišena budućnosti. U sadašnje vreme, eventualno se može – oni srećniji među nama – uživati u trenutku, ali horizont budućnosti je razrušen, u smislu utopijskog putokaza ka boljitku. Ona budućnost koja se ukazuje jeste budućnost *još goreg*, a to nije nešto što ljude može vući napred.

Tako na primer Jansen (2012) u Bosni danas zapaža sveprisutnost metafora (ne)kretanja: i u javnom i u privatnom diskursu, neprestano se koriste izrazi kao što je „stagnacija“, „tapkanje u mestu“, „vrteti se u krug“, „nikuda ne idemo“, „ne pokreće se s mrtve tačke“ i slično. Život u SFRJ je, naprotiv, bio okrenut ka budućnosti: institucionalni okviri obećavali su neproblematičnu reprodukciju svakodnevice, ali ne u smislu tek „ponavljanja istog“ već i u smislu „kretanja ka“ nečemu – i to nečemu boljem, većem, naprednijem. Motiv „izgubljene budućnosti“ može se dovesti i u vezu sa tekućom komercijalizacijom jugonostalgije i „titostalgije“. Ove fenomene postsocijalističko kapitalističko tržište lako usisava u sebe. Trivijalizujući i sentimentalizujući potencijalno opasna sećanja, ono nastoji da im oduzme političku oštricu i pretvori ih u još jednu vrstu robe na kojoj se može dobro zaraditi (o tome v. Volčič 2007; Velikonja 2010; Kuljić 2011; Luthar and Pušnik /eds./ 2010). Ali, marketing artefakata i slika koje podsećaju na Jugoslaviju ne bi bio tako uspešan da nema utemeljenje u stvarnoj potrebi. Naime, ono što kapitalizmu nedostaje, a socijalizam je imao, jeste utopija, kolektivna želja za boljom budućnošću. Kako kaže Zala Volčič (2007: 21-22), to što je ondašnja vera bila naivna a nostalgija preterano romantizuje ne uvek lepu prošlost, nije toliko važno, jer je osećanje gubitka danas sasvim realno i utiče na kolektivne identitete i razumevanje društvene stvarnosti u novonastalim državama.

Važno je podsetiti da ovde govorimo o sećanjima običnog čoveka, a ne o naučnim rekonstrukcijama zasnovanim na istraživanjima, ili ideološki zainteresovanim narativima namenjenim plasiranju u medijsku javnost. Razlike u nivoima, ili vrstama, diskursa bitne su, kao i u institucionalnim kontekstima i lokacijama njihovog pojavljivanja, te ciljnoj publici. Kada god se o ovim razlikama vodi računa, uočavaju se i raskoraci u oceni socijalističkog doba. Velikonja (2010: 153), tako, s pravom skreće pažnju na „rečito odsustvo“ antititovskog diskursa u

svakidašnoj kulturi (izraženoj kroz grafite, slike na majicama, viceve, sondaže javnog mnjenja itd), dok je u većini postjugoslovenskih društava zvaničan diskurs izrazito antititoistički. Kuljić (2011) ukazuje na isti nesklad, pronalazeći najvažnije razloge za nostalgичnost širokih slojeva u drastičnom osiromašivanju i potkopavanju dostojanstva običnih ljudi tokom postsocijalističke razgradnje prethodnog sistema.⁶

Istom vrstom sećanja, naime percepcijom običnih ljudi bavilo se i široko, na intervjuima zasnovano istraživanje „Politika i svakodnevni život“ (Golubović, Spasić i Pavićević /ur/ 2003). Tada, na samom početku postmiloševićevskog razdoblja, nekadašnji život u SFRJ delovao je kao snažan „otisak normalnosti“ (Spasić 2003: 99-105), što je, može se reći, bilo očekivano u tom trenutku, neposredno posle „deblokade“ postsocijalističke transformacije, kako to nazivaju sociološki proučavaoci systemske promene u Srbiji (Lazić 2011). Ali da i danas isto važi, postaje već neobičnije. Porasla je rezignacija, dok je model normalnosti ostao isti, jedino što je još udaljeniji u realnom vremenu. U jednoj nedavnoj anketi, čitavih 82% ispitanika je reklo da se u vreme socijalističke Jugoslavije bolje živelo nego danas (nav. prema Kuljić 2011: 130). Slične brojke se ponavljaju iz studije u studiju. Tako Srećko Mihailović otkriva da, u istraživanju iz 2010, na pitanje „Kada je ovoj zemlji bilo najbolje?“, 3% građana kaže da je to bilo pre Drugog svetskog rata, 6% devedesetih godina, 10% posle 2000, a 81% – u vreme socijalizma (Mihailović 2010: 25).⁷

Uza svu opravdanost kritičkog stava prema sadašnjici i racionalnu zasnovanost pozitivne slike socijalističke prošlosti, sećanja na SFRJ ipak sadrže jedan znatan „višak“, jednu idealizujuću crtu selektivnog pamćenja, koje zadržava samo ono što je bilo dobro, a mane i ružnoću nekadašnje stvarnosti voli da prebriše. U tome je, ponovo, naša građa slična onome što su našli i drugi istraživači, naime, da „Jugoslavija iz jugonostalgичnog diskursa kao takva nikada nije postojala, to je njena utopijska simulacija, Jugoslavija kakva je trebalo da bude, *zemlja snova*, očišćena od svih stvarnih slabosti i grešaka“ (Velikonja 2010: 173). Nije posredi (samo) obična idealizacija, svojstvena svakoj nostalgiji nego i njen osobeni, lokalni vid. Na to, recimo, ukazuje činjenica da u pozitivnim sećanjima običnog čoveka redovno nestaju osamdesete godine (up. i Spasić 2003: 99; Jansen 2012: 6), sa svojom krizom, nestašicama, rastućom nezaposlenošću i ideološkom konfuzijom. Umesto toga, „Titovo vreme“ se retrospektivno rasteže sve do samog raspada

⁶ „Novi balkanski kapitalizmi suzbijaju titostalgiju izmišljanjem. ... Obični čovek, pak, jeste titostalgичan“ (Kuljić 2011: 88). Iako najednom „raskrinkan“ kao diktator, Tito je „i dalje ostao zanimljiv, naročito siromašnima i nezaposlenima. ... Nakon rata neoliberalna tajkunizacija dodatno je podgrejala nostalgiju za samoupravnom demokratijom koja je pokušala da dostojanstvo čoveka stavi iznad krupne svojine“ (2011: 95-96).

⁷ I nije u pitanju samo materijalna strana života, kao što svedoči podatak iz istog istraživanja da su, upitani kada su imali najviše poverenja u društvene i političke institucije, ispitanici odgovarali na sledeći način: 10% za vreme Miloševićeve vladavine, 9% Koštunice, 19% Tadića, 23% Zorana Đinđića, a 45% za vreme Tita (Mihailović 2010: 25).

početkom 1990ih. Podsetimo kako jedan od naših ispitanika, koji je rekao da se ponosi što je bio Titov vojnik, teško da je to mogao biti u doslovnom smislu, jer je rođen 1962. godine. Ispitanica koja je egzaltirano pričala kako je od prve plate kupila televizor i italijanske cipele, zaboravlja da bi tako nešto bilo savršeno moguće i danas, nekoj devojci što, poput nje tada, živi u roditeljskoj kući, lišena troškova i briga. Ali, ta žena je danas sredovečna i nezaposlena, i njen obzor je tmuran. Možda je, na kraju krajeva, zaista stvar u tome da „jugonostalgija nije toliko čežnja za nekom realnom prošlošću, koliko neka vrsta čežnje za željama i i fantazijama koje su nekada bile moguće“ (Volčić 2007: 27).

Indikativna je u ovom pogledu rasprava oko relativnih zasluga „onda“ i „sada“ vođena na jednoj od grupa, a navedena u celini ranije u tekstu. Učesnik koji pominje „veći luksuz“ danas pokušava da realistično sagleda promene do kojih je u poslednjih tridesetak godina došlo u ukupnim životnim uslovima savremenog čoveka, ne samo kod nas. Ali, koleba se oko reči koje bi koristio, ne ume da iznađe jake argumente, i sam nije sasvim siguran šta bi tvrdio, te izgleda kao da ga je oponentkinja, na čiju stranu se tihim odobravanjem svrstava i ostatak grupe, nadgovorila.⁸ Ona, za razliku od njega, ne deluje kao da ima bilo kakve sumnje, njena odlučnost u tvrdnji da je „tada bilo mnogo bolje“ nepokolebljiva je. Ali ako pogledamo pobliže, ona priča o tome kako je od šestog razreda osnovne škole pa kroz celu gimnaziju radila da bi dopunila porodične prihode. Veliko je pitanje koliko bi se tinejdžera danas oduševilo ovakvim modelom srećne mladosti.

Upravo generacijske razlike unose izvesne nijanse u sliku bivše Jugoslavije koja proizlazi iz naših podataka, a koja je dosad delovala prilično homogeno. Istina, mišljenje o životu u SFRJ, i ovde i u drugim studijama, načelno je pozitivno bez obzira na starost i ne razdvaja primetno one koji su ga neposredno iskusili od onih koji ga poznaju samo iz priča. Tako, recimo, Velikonja (2010) i Volčić (2007) navode brojne i zabavne primere „sećanja“ i emotivne vezanosti za Tita i SFRJ kod najmlađih stanovnika bivših republika, rođenih mnogo posle nestanka i doživotnog predsednika i zemlje kojom je vladao. Ovo je jedan od paradoksa jugonostalgije, a možda i jedna od njenih *differentia specifica* u odnosu na opštu kategoriju nostalgije za socijalizmom u Istočnoj Evropi. U našem istraživanju, pak, došlo je do izvesne divergencije u interpretaciji, ne, doduše, veoma naglašene, ali ipak prisutne. Kod najmlađih učesnika, onih u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama, oseća se veća distanca i nerazumevanje nekih aspekata socijalističkih rutina i pravila življenja: prema sindikatu, prema statičnom doživotnom zaposlenju, prema radnim akcijama koje, po njihovom mišljenju, nisu jedini način da se ljudi pokrenu na delovanje. Umesto toga, ovi mladi, preduzimljivi ljudi hvale savremenu

⁸ Up. kod Jansena: „Iako sam ja to znao (a i oni su znali), malo koji moj sagovornik je bio spreman da prizna kako stanovnici Dobrinje danas mogu sebi da priušte više dobara, i to tehnološki naprednijih, nego osamdesetih. Ipak je većina smatrala da se živi lošije“ (Jansen 2012: 6).

fleksibilnost, inovaciju, otvorenost prema neočekivanom, spremnost na prilagođavanje.⁹

Najupadljivija praznina u nostalgичnim narativima, i u ovom i u drugim istraživanjima, odnosi se na političke neslobode jednopartijskog režima i različite oblike narušavanja integriteta pojedinaca koji su u njemu bili mogući, ako već nećemo da kažemo uobičajeni. U diskursu sećanja običnog čoveka, makar u Srbiji, to se praktično nikada ne spominje; „zbog porasta bede i nezaposlenosti, u tranziciji se spontano zaboravljao ideološki monizam“ (Kuljić 2011: 95). „Ono vreme“ se u političkom pogledu sagledava – i ovde smo videli – kao, prvo, vreme nepolitičke svakodnevice, neopterećene politikom, vreme „kada nismo morali da brinemo o politici“; i, drugo, kao vreme dostojanstvenog življenja. I jedno i drugo je, da ponovimo, suprotno onome što bi posmatrač sa strane očekivao. Takođe, to svedoči koliko običan čovek danas oseća da mu je samopoštovanje ugroženo. Demokracija, očigledno, nije uspela da se nametne i preporuči kao *garant čuvanja ljudskog dostojanstva*, iako joj je po izvornoj konstituciji i opravdanju upravo to bio jedan od najprećih zadataka.

Na kraju ovog pregleda treba istaći jedan nov ugao gledanja, koji počinje da se uobličava u najnovijim interpretacijama (nostalgичnih) sećanja na SFRJ, a koji je, verujem, primenljiv i na ovde prikazanu građu. Iz te perspektive, materijalna strana života u SFRJ se povlači u pozadinu i na njeno mesto stupa njen kvalitet, ako se može tako reći, moralne zajednice. U toj zajednici su ljudi – i dalje prema njihovim današnjim viđenjima, a ne „objektivno“ – mogli da delaju na sistematski, razborit i autonoman način, tako da su (u razumnoj meri) mogli da upravljaju svojim životima, da im daju smer i smisao, te da svoje ciljeve i namere prevode u stvarno delanje. U skladu s time se onda redefiniše i sam pojam „normalnosti“. Džesika Grinberg je prva ponudila takvu redefiniciju, izvodeći je iz svog antropološkog proučavanja mladih u današnjoj Srbiji. Prema njoj, „normalnost“ kako je doživljavaju njeni ispitanici najadekvatnije je razumeti kao „sposobnost da se efikasno dela u realnom svetu“, da se ciljevi pretvore u akciju. A kao takva, „ideja normalnosti poprima i jednu bitno moralnu dimenziju. ... Govor o 'normalnosti' je tipično započinjao pozivanjem na potrošnju ili životni stil, ali je često prelazio na rečnik moralnog propadanja, kvarenja i patologije“ (Greenberg 2011: 93-94). Kriza države i privrede, međunarodna izolacija i opšti rasap posle 1991. duboko su pogodili mogućnost ljudi da budu normalni društveni akteri, sposobni za ostvarivanje moralnog delanja u realnom svetu. Posledica je ta da se sadašnje, postsocijalističko stanje vidi kao period nemogućnosti da se težnje, želje i interesi prevedu u smislenu akciju. Kao zaključak, njeni ispitanici ne vide sebe danas kao subjekte koji su u stanju da svojim

⁹ O ovom novom tipu diskursa koji se približava legitimaciji postsocijalističke realnosti šire je raspravljano u tekstu koji nudi glavne nalaze analize diskursa društvenih klasifikacija (Spasić and Birešev 2012a: 171-172).

delanjem proizvode željene posledice već pre kao pasivne, otuđene trpioce onoga što ih zadesi, voljom okolnosti ili okoline.

Tanja Petrović (2012) potvrđuje plodnost ovog načina posmatranja, ispitujući sećanja nekadašnjih radnika na rad u socijalizmu, koja pokazuju u kojoj meri su se oni tada osećali kao aktivni i autonomni subjekti. Takva sećanja, prema Petrović, mogu i danas biti politički značajna, zato što upućuju na vrednosti koje su važne ne samo za ono što je bilo nego i za ljudski prihvatljivu budućnost, vrednosti kao što su „međugeneracijska i univerzalna solidarnost, odgovornost, kolektivitet, vrednost rada samog po sebi i, što je naročito važno, autonomija, kako pojedinca tako i društva u celini“ (Petrović 2012: 184).

Zaključak: nostalgija – kritika sadašnjice ili beg?

U naučnim obradama jugonostalgije vodi se neka vrsta tinjajuće debate o tome ima li ovo nastrojeno ikakav politički potencijal i, ako da, kakav. Mitja Velikonja, uravnoteženo nabrajajući različita moguća čitanja jugonostalgije kako bi izbegao zamku njenog preteranog veličanja, priznaje da se ona može – može, ali ne i mora – shvatiti i kao kritička instanca, „izrazito protivljenje postojećem“, „disidentski diskurs, kao način otpora protiv paušalne osude prošlosti i kao strategij[a] preživljavanja u vremenima naglih promena“. Njena korisnost je, ipak, više lična i psihološka nego kolektivna i politička: jugonostalgija je, tako, ponajpre „emocionalna zaštita od narativnih lomova u životnim pričama ljudi, deluje katarzično, terapijski, lekovito. Odupire se kriminalizaciji prošlosti, 'uzvrća udarac', čuvajući time kontinuitet identiteta od istorijskog diskontinuiteta“ (Velikonja 2010: 165). U svojoj studiji antinacionalizma, Jansen (2005) čitavo poglavlje posvećuje jugonostalgiji kao, u tom trenutku, sredinom devedesetih godina, najčešće korišćenom simboličkom rečniku za izražavanje kritike i odbacivanja nacionalističke sadašnjice. Sećanje na SFRJ koristilo se kao dokaz da je drugačiji život moguć, obezbeđujući kontinuitet biografije i ličnog identiteta u opštem slomu dotadašnjeg sveta. Kroz dva svoja odabrana etnografska slučaja, Palmberger (2008) nastoji da pokaže kako jugonostalgija može, u zavisnosti od niza socijalnih i biografskih karakteristika, da bude aktivirajući podstrek na borbu za individualizovanu budućnost, ali i blokada koja perpetuira neproduktivnu vezanost za prošlost. Stav da efekat sećanja ne prelazi granice privatnog i/ili trivijalnog zaoštren je kod Kuljića (2011): prema njemu, jugonostalgija može izražavati nezadovoljstvo, ali ne može biti *kritika*, jer nema političkog subjekta koji bi sećanja na alternativni model društva neposredno operacionalizovao.¹⁰ Tanja Petrović se, sa

¹⁰ „Nostalgija može biti čak i subverzivna, antisistemska i emancipatorska... Savremena titostalgija to nije, jer se njena javna ikonografija na prostoru bivše Jugoslavije iskazuje samo u proslavama, muzejima, suvenirima i grafitima, a ne na radničkim štrajkovima. Nema političkog subjekta koji bi emociju ove vrste aktivirao u potrazi za alternativom kapitalizmu. Zato Tito ostaje metafora neodređenog i maglovitog Drugog“ (Kuljić 2011:127).

svoje strane, zalaže, ipak, za političku relevantnost i očuvani emancipatorski potencijal jugonostalgije, baš zbog njene afektivne i emocionalne investiranosti, jer kao takva ona predstavlja nešto više od intelektualne projekcije ili čiste uobrazilje: emocija i neposredno iskustvo iz kojeg ova proizlazi omogućavaju da sećanja sačinjavaju ne zamišljenu nego *doživljenu* alternativu današnjim društvenim odnosima i preovlađujućim vrednostima (Petrović 2012: 192).

Ako se ovde izloženi empirijski materijal čita u svetlu ove debate, čini se da on više ukazuje u smeru pasivizacije i depolitizacije nego ka tome da se prošla iskustva koriste za izgradnju produktivne kritičke svesti. Kritika postojećeg jeste zastupljena, ali je nemoćna i kratkog daha, uglavnom se iscrpljuje u populističkim frazama i, stalno insistirajući na svojoj distanci prema politici, ne vodi nikakvom kolektivnom delanju.¹¹

U opštim raspravama o dometima postsocijalističke nostalgije jedan se aspekt lako, premda sasvim neopravdano, zaboravlja: savremeni globalni kontekst. Nostalglični narativi koje smo ovde pronašli sigurno nisu nešto potpuno jedinstveno za Srbiju i bivšu Jugoslaviju, pa čak ni za tzv. postkomunistički svet. U doba postindustrijalizma, postmodernizma i prekarizacije, kada je neoliberalni nalet u velikoj meri razgradio nekadašnju socijalnu državu, žaljenja za nekim „boljim“ vremenima ima i u razvijenim zapadnim društvima, koji realnog socijalizma nikada nisu videli. U uslovima nestabilne neizvesnosti sadašnjice, nije teško sa setom se prisećati nekadašnje sigurnosti i dobrobiti, brige za pojedinca koju je na sebe preuzimala društvena zajednica i mogućnosti pouzdanog planiranja sopstvenog biografskog projekta.¹²

Ali, u (post)jugoslovenskom slučaju, tu postoji nešto više, pogotovo u onim bivšim republikama koje nisu, ni ekonomski-razvojno ni simbolički i emotivno, imale čime da zamene prazninu nastalu iščezavanjem socijalističkog režima i države u čijim okvirima je on opstojao. Dok Slovenija i Hrvatska imaju na raspolaganju priču o obnovi nacionalne samostalnosti, demokratizaciji i pridruživanju Evropi, društvo Srbije lišeno je takvih simboličkih „proteza“ i uglavnom se oseća kao sveobuhvatni gubitnik. Bosna i Hercegovina joj je tu najsličnija, a preostale zemlje bivše Jugoslavije smeštaju se duž neveselog kontinuuma što se pruža između te dve krajnje tačke.

U tome leži makar deo razloga što je „Titovo vreme“ u Srbiji i dalje jedini model normalnog života koji je ljudima na raspolaganju. Jasno im je, ipak, da se to vreme i taj sistem ne mogu vratiti, oni se zapravo i ne zalažu za njegovo reinstaliranje; setimo se onog kolebljivog, slabačkog „pa, da“ kojim je ispitanica što

¹¹ O paradoksalno depolitizujućem efektu sveprisutnih priča o politici u našem društvu šire je raspravljano u radu: Spasić and Birešev (2012b).

¹² Na neophodnost sagledavanja postsocijalističkog odnosa prema vremenu i istoričnosti u širokom okviru globalnog preobražaja kapitalizma od, kako to Zigmunt Bauman formuliše, „solidnog“ u „fluidni“ veoma umesno upozorava Erdei (2012).

je preporučila povratak u sedamdesete-osamdesete – kao vreme kada su, za razliku od danas, „ljudi mogli da prežive“ – pokazala da i sama shvata bespredmetnost svog predloga. Svejedno, oni ne vide nikakav drugi društveni model „kako bi trebalo da bude“, uzor čiju primenu bi podržali. Za neke, nazovimo ih „evroentuzijastima“ među našim učesnicima, Zapadna Evropa se ponajviše približava tom uzoru, ali u svakoj fokus-grupi ta vrsta predloga, kada bi bila izneta, nailazila je na burne kritike ostalih prisutnih, koje su uvek ukazivale na iste, navodno neotklonjive razlike između „nas“ i „njih“ u pogledu kulture, emocija, etike i umeća življenja. Rusija je još manje to čarobno mesto koje nam može pružiti gotove odgovore – ruski „model“ apsolutno niko nije pomenuo kao upotrebljiv. Uspešne vanevropske zemlje, od Kine pa nadalje, potpuno su odsutne iz političkog vidokruga naših ispitanika. Ukratko, iako smatramo da stvarnost nimalo ne valja, ne znamo tačno čime bismo je zamenili. Na mestu uzora, koji bi mogao igrati ulogu kakve „konkretne utopije“ što nadahnjuje i pokreće na delovanje, postoji praznina. Snovi i čežnje koji se gaje ostaju samo to – snovi i čežnje, umesto pozivi na akciju i motivi u borbi za bolje.

Literatura

- Bartmanski, Dominik. 2011. Successful icons of failed time: Rethinking postcommunist nostalgia. *Acta Sociologica*, 54 (3): 213–231.
- Bak-Mors, Suzan. 2005 [2000]. *Svet snova i katastrofa: nestanak masovne utopije na Istoku i Zapadu*. Prevela A. Kostić. Beograd: Beogradski krug.
- Bojrn, Svetlana. 2005 [2001]. *Budućnost nostalgije*. Preveli Z. Gluhbegović i S. Simonović. Beograd: Geopoetika.
- Bourdieu, Pierre. 1979. *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre. 1997. *Méditations pascaliennes*. Paris: Seuil.
- Cvetičanin, Predrag (ed). 2012. *Social and cultural capital in Serbia*. Niš: Center for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Čale-Feldman, Lada i Ines Prica (ur). 2006. *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Dimitrijević, Branislav. 2012. Utopijski konzumerizam: nastanak i protivrečnosti potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji (1950–1970). Doktorska disertacija, Interdisciplinarne doktorske studije Teorije umetnosti i medija, Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Đerić, Gordana (ur). 2009. *Pamćenje i nostalgija*. Beograd: IFDT/Filip Višnjić.
- Erdei, Ildiko. 2012. *Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski genealoški centar i Filozofski fakultet.
- Golubović, Zagorka, Ivana Spasić i Đorđe Pavićević (ur.) 2003. *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*. Beograd: IFDT.
- Greenberg, Jessica. 2011. On the road to normal: Negotiating agency and state sovereignty in postsocialist Serbia. *American Anthropologist*, 113 (1): 88–100.
- Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam*. Prevela A. Bajazetov-Vučen. Beograd: XX vek.
- Jansen, Stef. 2009. After the red passport: towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU's 'immediate outside'. *Journal of the Royal*

- Anthropological Institute*, 15 (4): 815–832. [Srpska verzija objavljena kao: *In memoriam*. Crveni pasoš. O svakodnevnoj geopolitici zatočenosti, u zborniku: Đerić, G. (ur). *Pamćenje i nostalgija*, str. 11-42.]
- Jansen, Stef. 2012. Towards an economy of hope in Bosnia and Herzegovina; or, on not moving well enough, Paper presented at Wenner-Gren Symposium *Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy*, Sintra, 14-20 September 2012.
- Kuljić, Todor. 2011. *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lamont, Michele. 1992. *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Classes*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Luthar, Breda and Maruša Pušnik (eds). 2010. *Remembering utopia. The culture of everyday life in socialist Yugoslavia*. Washington DC: New Academia Publishing.
- Marković, Predrag. 2007. *Trajnost i promena*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mihailović, Srećko. 2010. Priča o tranziciji, ili naracija o našim beskrajnim menama, u: S. Mihailović i drugi, *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, str. 7-28.
- Palmberger, Monika. 2008. Nostalgia matters: Nostalgia for Yugoslavia as potential vision for a better future. *Sociologija*, 50 (4): 355-369.
- Petrović, Tanja. 2012. *YUROPA: jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Prica, Ines i Tea Škokić (ur). 2011. *Horror—porno—ennui: kulturne prakse postsocijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Senjković, Reana. 2008. *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Simić, Marina. 2010. Locating cosmopolitanism: practicing popular culture in post-socialist Serbia. *Der Donauraum*, 50 (3-4): 345–363.
- Spasić, Ivana. 2003. Sećanje na noviju prošlost, u: Z. Golubović, I. Spasić i Đ. Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*. Beograd: IFDT, str. 99-139.
- Spasić, Ivana and Ana Birešev. 2012a. Social classifications in Serbia today between morality and politics“, u: P. Cvetičanin (ed.), *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Center for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, str. 155-174.
- Spasić, Ivana and Ana Birešev. 2012b. The state as the Great Classifier, u: P. Cvetičanin, A. Birešev (eds), *Social and Cultural Capital in Western Balkan Societies*. Niš: Center for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, str. 146-160.
- Subotić, Milan. 2009. Budućnost sovjetske prošlosti. *Treći program Radio Beograda*, br. 141-143, I-II/2009: 9-29.
- Todorova, Maria and Zsuzsa Gille (eds). 2010. *Post-Communist Nostalgia*. Oxford: Berghahn.
- Velikonja, Mitja. 2010. *Titostalgija*. Prevela B. Dimitrijević. Beograd: XX vek.
- Volčič, Zala. 2007. Yugo-nostalgia: Cultural memory and media in the former Yugoslavia. *Critical Studies in Media Communication*, 24 (1): 21-38.